

JACEK SZPAK* – KATOWICE

W SPRAWIE BADAŃ NAD SKŁADEM PERSONALNYM ZAKONU PAULINÓW W POLSCE

Grzegorz Prus OSPPE, *Polska prowincja paulinów w czasie panowania dynastii Wazów w Polsce (1587-1668). Studium nad składem personalnym paulinów polskich*, Jasna Góra-Częstochowa 2011, Wydawnictwo Zakonu Paulinów „Paulinianum”, liczba stron liczbowych: 284, liczba stron nieliczbowanych: 8, ilość ilustracji: 20.

Książka składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów i aneksu. We wstępie autor omówił w bardzo krótkim zarysie dzieje zakonu paulinów w Polsce. Wydaje się jednak, że należałoby temu zagadnieniu poświęcić odrębny rozdział. Granice chronologiczne podjętych badań są nieco sztuczne, ponieważ okres 1587-1668 nie odznaczał się niczym szczególnym w dziejach polskiej prowincji paulinów. Autor jednak wyraźnie stwierdził, że data początkowa (1587) została wyznaczona przez zasób źródeł na podstawie, których opracowano poruszane zagadnienia. Natomiast koniec badanego okresu wydaje się trudny do przyjęcia, ponieważ rok 1668 nie stanowi żadnej ważnej cezury w dziejach paulinów w Polsce. Właściwszą datą byłby rok 1698, kiedy to rozpoczyna się okres szczególnego okresu rozkwitu polskiej gałęzi zakonu. Wówczas to bowiem hetman wielki litewski Ludwik Konstanty Pociąg ufundował klasztor we Włodawie¹. Ta fundacja zapoczątkowała okres wzmożenia fundacyjnego w polskiej prowincji. Jeszcze lepszą cezurą końcową podejmowanych w książce problemów byłby rok 1706, kiedy to prowincjałem został jeden z najwybitniejszych paulinów polskich, o. Konstanty Moszyński. To właśnie jego uzdolnienia administracyjne oraz dyplomatyczne pozwoliły paulinom polskim na zajęcie istotnego miejsca w Kościele katolickim

* Jacek Szpak – dr historii; adiunkt w Instytucie Historii, Uniwersytet Śląski; e-mail: starling@onet.eu

¹ D. Cichor, *Dzieje kościoła i klasztoru paulinów we Włodawie 1698-1864*, „Studia Claromontana”, 13 (1993) s. 377-378.

w Rzeczypospolitej². Trzeba jednak przyjąć wyjaśnienia autora, który stwierdził, że górna granica chronologiczna jest czysto teoretyczna, ponieważ omówiono działalność poszczególnych paulinów, którzy wstąpili do zakonu w 1668 r., ale ich działalność wykraczała poza przyjętą granicę chronologiczną.

Wykorzystana przez autora literatura jest wyczerpująca dla opracowania podjętych zagadnień badawczych. Autor sięgnął również do licznych źródeł rękopiśmiennych znajdujących się w archiwach paulińskich. Wiele z tych źródeł nie było w ogóle wykorzystanych w dotychczasowych badaniach nad dziejami paulinów polskich. Autor wykorzystał szeroką gamę źródeł rękopiśmiennych znajdujących się w archiwach zakonu na Jasnej Górze w Częstochowie oraz Skałce w Krakowie. Ponadto kwerendy dokonano w archiwach kościelnych (Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Diecezjalne we Włocławku) oraz w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Wykorzystano również liczną literaturę przedmiotu. Jednak w partii dotyczącej kwestii demograficznych brak pozycji Cezarego Kukło, która mogłaby pomóc wyjaśnić wiele poruszanych kwestii, np. przyczyny wzrostu śmiertelności zakonników³.

Postawione przez autora pytania i problemy badawcze dotyczą: pochodzenia społecznego zakonników, pochodzenia terytorialnego, imion chrzcielnych i zakonnych. Ponadto o. Grzegorz Prus scharakteryzował proces formacji zakonnej, formę profesji zakonnej, niezbędne warunki dla uzyskania święceń kapłańskich oraz działalność zakonników w polskiej prowincji. Autor wykorzystał do opracowania podjętych zagadnień metody komputerowe, a pracę prowadził zgodnie z przyjętym kwestionariuszem pytań badawczych. Należy podkreślić, że wykorzystane metody badawcze pozwoliły na opracowanie poruszanych problemów w świetle zachowanych źródeł.

Autor uwzględnił tylko tych zakonników, którzy złożyli śluby i pozostali w zakonie do końca życia. Pominął natomiast tych, którzy z różnych powodów opuścili szeregi zakonu. Wydaje się że podjęcie tego wątku byłoby ważne dla poznania motywów i okoliczności w których poszczególni kandydaci opuścili zakon. Czy były to powody zdrowotne, rodzinne, może niezdolność do życia w określonym reżimie zakonnym, albo też poszczególne osoby opuściły szeregi paulinów i wstąpiły do innych zgromadzeń zakonnych lub seminariów diecezjalnych. Podjęcie tego wątku pozwoliłoby również na określenie ile osób opuściło zakon.

W rozdziale pierwszym G. Prus podjął badania nad pochodzeniem społecznym i terytorialnym paulinów działających w polskiej prowincji w latach 1587-1668. Ustalono 661 nazwisk, co jest bardzo dużym wynikiem i osiągnięciem. Zakonników, których poddano refleksji naukowej podzielono na dwie grupy: kapłanów i kleryków oraz braci-laików. Autor podał liczbę oraz porównał dane z okresu dla

² J. Zbudniewek, *Paulini wczoraj i dzisiaj*, „Studia Claromonta”, 25 (2007) s. 122-123; W. Kęder, *Jasna Góra wobec politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661-1813*, „Studia Claromontana”, 13 (1993), s. 87, 108-110, 121-122, 128-133. O działalności Konstantego Moszyńskiego: B. Kubica, *O. Konstanty Moszyński, paulin-biskup*, „Studia Claromontana”, 9 (1988) s. 136-194.

³ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009. Tam też bibliografia C. Kukło.

którego prowadzono badania, z danymi z 1772 r. Autorowi udało się ustalić ilu zakonników w dwóch grupach pochodziło z miast, a ilu ze wsi. Przy tym przyjęto zasadę, że każdy kto pochodził z miasta wywodził się ze stanu mieszczańskiego, chyba, że w źródłach lub literaturze zachowały się dodatkowe informacje świadczące o innym pochodzeniu społecznym. Dla 38% badanej grupy nie ustalono, czy pochodzili z miast czy wsi, ale przyczyną tej luki były braki w materiale archiwalnym. Z badań autora wynika, że sytuacja w polskiej prowincji paulinów była podobna do innych zakonów męskich działających na ziemiach Rzeczypospolitej. Udało się również, co szczególnie cenne, ustalić pochodzenie społeczne. Paulini pochodzenia chłopskiego stanowili 4,6% badanej grupy, mieszczenie 45,1%, a szlachta 8,5%. Niezidentyfikowano pochodzenia społecznego dla 41,8% osób. Jest to znaczny odsetek, ale wynikało to z luk w materiale archiwalnym. Zakonnicy spisujący dane nie przykładali bowiem wagi do pochodzenia społecznego. W zakonie nie miało to znaczenia, co potwierdzają badania dotyczące poruszanych w recenzowanej książce zagadnień dla XVIII i XIX wieku⁴.

Autor określając pochodzenie terytorialne zakonników korzystał ze źródeł zakonnych oraz ksiąg święceń diecezjalnych. Udało się ustalić 71,1% miejscowości, co należy uznać za bardzo dobry wynik. Przy określaniu nazw miejscowości pojawiły się pewne trudności, co było związane z różnym sposobem zapisywania ich nazw. Jednak udało się ustalić, że większość powołań miała miejsce w miastach i miasteczkach położonych blisko klasztorów paulińskich. Przy tej okazji odwołano się do ustaleń dotyczących innych zakonów działających w Polsce, dokonując porównań.

G. Prus ustalił także z jakich województw i diecezji Rzeczypospolitej pochodzili poszczególni zakonnicy. Wyniki te zostały przeanalizowane w kontekście funkcjonowania placówek paulińskich i ich oddziaływania na okoliczną ludność. W tej części książki pojawił się także Śląsk, ale wydaje się, że powinien on zależeć się w części, w której omawiano pochodzenie państwowe zakonników. Warto zauważyć również, że ustalono pochodzenie dla całej grupy paulinów (661 osób), co jest znakomitym wynikiem.

W kolejnym (drugim) rozdziale G. Prus omówił proces formacji zakonnej, rozwój studiów zakonnych, szczególnie po Soborze Trydenckim. Autor zwrócił uwagę na liczną grupę paulinów, którzy studiowali w innych niż paulińskie ośrodki (Kalisz, Poznań, Wiedeń, Rzym, Praga, Ołomuniec). Warto tutaj podkreślić, że autor uzupełnił wyniki dotychczasowych badań, co jest bardzo istotne. Trzeba jednak sięgnąć do innych źródeł, w których można uzyskać informacje o pochodzeniu społecznym czy terytorialnym. Najważniejsze z nich to księgi metrykalne, księgi ziemskie i grodzkie czy księgi miejskie. Takie badania można byłoby prowadzić w przyszłości, w specjalnym projekcie badawczym zakrojonym na szeroką skalę.

⁴ J. Szpak, *Struktura organizacyjna i społeczna paulinów polskich w dobie stanisławowskiej, w: Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1. *Kultura-instytucje-gospodarka w XVI-XVIII wieku*, red. K. Łopatecki. W. Walczak. Białystok 2007, s. 447-470; tenże, *Struktura organizacyjna i społeczna paulinów w Rzeczypospolitej w czasach saskich, w: Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*, red. L. Harc. G. Wąs. Wrocław 2009, s. 354-381.

Autorowi udało się ustalić imiona chrzcielne zakonników w 517 przypadkach (na 661 osób), co jest bardzo dobrym wynikiem. Nieco mniej ustalono imion zakonnych, bo w 422 przypadkach, ale i to jest bardzo dobrym osiągnięciem (63,84% badanej grupy). Ustalenia imion chrzcielnych i zakonnych mają pewne znaczenie dla poznania mentalności ówczesnych ludzi. Pozwalają bowiem na poznanie „mody” w nadawaniu imion na chrzcie. W przyszłości można byłoby pokusić się o określenie, które imiona były szczególnie popularne w poszczególnych diecezjach oraz określić co wpływało na taki wybór imienia, czy może imiona patronów diecezji lub imiona patronów parafii z których wywodzili się przyszli zakonnicy? Z kolei ustalenie imion zakonnych pokazuje, którzy święci cieszyli się szczególną estymą wśród paulinów polskich. Może to być pewnym czynnikiem informującym o duchowości zakonnej.

Dużym osiągnięciem badawczym jest ustalenie przez autora ilości profesji zakonnych w okresach 5., 10. i 25. letnich. Dzięki temu udało się określić dynamikę powołań w polskiej prowincji. Autor zadał również pytanie: kto i gdzie udzielał święceń kapłańskich paulinom? Niestety wykorzystano tylko księgi święceń diecezji krakowskiej i poznańskiej, pomijając inne diecezje. Stąd ustalono miejsce święceń dla zaledwie 28,3% osób z badanej grupy 661 zakonników. Ta część książki wymaga uzupełnienia w przyszłych badaniach.

W rozdziale trzecim autor omówił strukturę organizacyjną zakonu i polskiej prowincji. Podzielił urzędy na pełnione w zarządzie generalnym zakonu (generał, sekretarz zakonu, itp.), na urzędy prowincjalne (prowincjał, sekretarz prowincji, definitory prowincji, itp.), urzędy związane z formacją zakonną (mistrz nowicjatu, socjusz, wykładowcy seminarium zakonnego), urzędy związane z zarządzeniem poszczególnych klasztorów (przeor, podprzeor, prokurator, itp.) oraz urzędy związane z działalnością duszpasterską (kaznodzieje, spowiednicy, promotorzy bractw). Poruszono także kwestie związane z innymi dziedzinami życia zakonnego: zarządzaniem twierdzą jasnogóorską czy zarządzeniem ekonomicznym klasztorów. Autor dość skomplikowaną materię omówił w sposób klarowny i jasny, co pozwala na szybkie zorientowanie się czytelników nie znających problematyki struktury wewnętrznej wspólnoty zakonnej. W części tej przedstawiono również zagadnienia związane z nauką w zakonie. Szczególne znaczenie ma ten fragment pracy, w której autor przedstawił karierę naukową paulinów polskich. Podjęto tutaj takie zagadnienia jak: uzyskane tytuły naukowe czy dziedziny nauki, jakimi zajmowali się paulini.

W rozdziale czwartym omówiona została działalność paulinów polskich na niwie kultury i sztuki. Ustalenia autora pozwoliły na uzupełnienie dotychczasowych badań. Jednak tę część książki należałoby rozszerzyć o inne dziedziny działalności paulinów. Trzeba bowiem wspomnieć o osiągnięciach w dziedzinie administracyjnej i gospodarczej. Należało omówić kontakty z ówczesnymi elitami społeczno-politycznymi oraz dworem królewskim. Na szczególną uwagę zasługuje działalność duszpasterska zarówno w kościołach paulińskich, jak i na dworach magnackich czy królewskim (kapelani). Taką działalność prowadzili paulini

w XVII i XVIII w., dlatego należałoby ustalić, czy wcześniej paulini polscy pełnili funkcje kapelanów⁵.

W rozdziale piątym przedstawione zostały kwestie związane z wiekiem zakonników. Ustalono wiek przy wstąpieniu do zakonu, wyliczono średnią wieku ogółem dla całej badanej grupy oraz dla kapłanów, kleryków i braci-laików w okresach 25. letnich. Autor odniósł swoje ustalenia do sytuacji w innych zakonach funkcjonujących na ziemiach Rzeczypospolitej. Dzięki żmudnej i długiej kwerendzie, autor ustalił długość życia dla 70,3% badanej grupy zakonników, co jest bardzo dobrym wynikiem. Dzięki zebranemu materiałowi G. Prus ustalił średni wiek życia paulinów na 50,5 roku. Na uwagę zasługuje również fakt, że autor ustalił średnią wieku życia dla grupy kapłanów i kleryków oraz braci-laików. Wyniki badań pozwoliły na skonstatowanie, że wiek paulinów polskich wzrastał, zarówno w odniesieniu do całej badanej grupy, jak i w odniesieniu do kapłanów, kleryków i braci-laików. Niestety nie udało się wyjaśnić spadku długości życia dla braci-laików w latach 1672-1681 (s. 145). Wydaje się również, że próba wyjaśnienia przyczyn wzrastającej śmiertelności korzystając z ustaleń dla ludzi świeckich nie jest do końca uzasadniona. Rytm życia w klasztorze był odmienny od życia osób świeckich, więc i pewne uwarunkowania bytowe różniły się. Poza tym trzeba byłoby ustalić, czy wzrost śmiertelności następował w klasztorach usytuowanych w miastach czy na wsiach. Autor w tej części książki ustalił również średnią długość życia w szeregach zakonnych po złożeniu profesji (28,7 lat) dla całej badanej grupy oraz dla grupy kapłanów i kleryków oraz braci-laików.

Książka jest wzbogacona aneksem, w którym autor przedstawił zachowane w źródłach informacje dotyczące życia i działalności paulinów. Dzięki temu dodatkowo wartość prezentowanej pracy niepomiaralnie wzrasta. Prezentowany materiał przedstawiono za pomocą tabel, które są skonstruowane przejrzysto i dają jasny obraz omawianych zagadnień.

Reasumując należy stwierdzić, że prezentowana książka autorstwa Grzegorza Prusa OSPPE jest bardzo cennym wkładem w badania nad dziejami zakonów polskich. Książka stała się inspiracją do postawienia szeregu pytań i problemów badawczych, które powinny być opracowane w przyszłości. Pojawia się bowiem postulat szeroko zakrojonych badań w odniesieniu do wszystkich zakonów męskich i żeńskich działających na ziemiach polskich od średniowiecza do współczesności. Badania te powinny być podjęte w archiwach zakonnych, innych instytucjach kościelnych oraz państwowych w Polsce i za granicą. W ten sposób można byłoby

⁵ Posługę duszpasterską pełnili paulini polscy na dworze fundatorów (Ludwika Konstantego Pocięja, czy Męcińskich z Żarek), na dworach magnackich, np. koniuszego koronnego księcia Władysława Dominika Zasławskiego oraz na dworze królewskim Stanisława Augusta Poniatowskiego, patrz: Archiwum Zakonu Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie (AJG) 1549, s. 8; Cichor, *Dzieje konwentu i klasztoru*, s. 398-399; D. Złotkowski, *Udział zakonu ojców paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, Częstochowa 1994, s. 86; W. Czaplński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1982, s. 61.

stworzyć słowniki zakonnic i zakonników działających na ziemiach polskich, które przedstawiałyby ich działalność na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej⁶.

Recenzowana praca daje szeroki obraz struktury społecznej oraz działalności paulinów w polskiej prowincji w latach 1587-1668. Książka G. Prusa OSPPE spełniła bardzo ważną rolę, ponieważ jest inspiracją do stawiania kolejnych problemów i pytań badawczych, zatem autor osiągnął swoją pracę najważniejszy efekt na jaki może liczyć badacz przeszłości.

Słowa kluczowe: paulini; zakon; Rzeczpospolita; Jasna Góra

BIBLIOGRAFIA

- Borkowska M., *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 1-2, Warszawa 2004-2005.
- Borkowska M., *Liczebność i skład osobowy klasztorów benedyktynek kongregacji chełmińskiej*, „Nasza Przeszłość”, 49 (1978) s. 243-269.
- Brudziński A., *Kanonicy regularni od pokuty na ziemiach polskich*. Kraków 2003.
- Cichor D., *Dzieje kościoła i klasztoru paulinów we Włodawie 1698-1864*, „Studia Claromontana”, 13 (1993) s. 365-446.
- Czapliński W., Długosz J., *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1982.
- Kęder W., *Jasna Góra wobec politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661-1813*, „Studia Claromontana”, 13 (1993) s. 6-204.
- Kubica B., *O. Konstanty Moszyński, paulin-biskup*. „Studia Claromontana”, 9 (1988) s. 136-194.
- Kukło C., *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Szpak J., *Struktura organizacyjna i społeczna paulinów polskich w dobie stanisławowskiej*, w: *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1, *Kultura-instytucje-gospodarka w XVI-XVIII wieku*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 447-470.
- Szpak J., *Struktura organizacyjna i społeczna paulinów w Rzeczypospolitej w czasach saskich*, w: *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*, red. L. Harc, G. Wąs, Wrocław 2009, s. 353-381.
- Zbudniewek J., *Paulini wczoraj i dzisiaj*, „Studia Claromonta”, 25 (2007) s. 5-288.
- Złotkowski D., *Udział zakonu ojców paulinów w życiu społeczno-politycznym Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, Częstochowa 1994.

⁶ Co prawda powstało już kilka takich publikacji. Należy wymienić m.in. prace M. Borkowskiej, np. *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 1-2, Warszawa 2004-2005 czy *Liczebność i skład osobowy klasztorów benedyktynek kongregacji chełmińskiej*, „Nasza Przeszłość”, 49 (1978) s. 243-269 oraz książkę A. Brudzińskiego pt. *Kanonicy regularni od pokuty na ziemiach polskich*, Kraków 2003. Jednak badania te nie wyczerpują problemu i nadal istnieje potrzeba badań nad tym zagadnieniem.